

Michal Křístek (*Brno*)

Tematická výstavba prózy jako součást stylistického rozboru

✦ **Кључне речи:**
Karel Poláček, style, composition, thematic built-up, motifs.

V rámci komplexního stylistického rozboru textu je vhodné věnovat pozornost nejen jazykovým, ale také tematickým složkám textu, už vzhledem k jejich vzájemnému úzkému propojení. Tento příspěvek si klade za cíl ukázat jednu dílčí část zkoumání tematické výstavby textu, konkrétně opakování a obměny různých druhů motivů. Jako materiál posloužil románový cyklus Karla Poláčka (1892–1945), jednoho z předních českých spisovatelů z období mezi dvěma světovými válkami. Cyklus, který zachycuje osudy obyvatel malého českého města před první světovou válkou, během ní a po ní, je tvořen romány

У овом раду се испитује тематска структура текста из области прозе, нарочито у погледу варијација које се могу посматрати на примерима изабраним унутар неколико главних група мотива. Посебан нагласак се ставља на константна и варијабилна својства ових конкретних мотива и на функцију коју ове варијације могу да врше када се посматра композиција у ширем смислу. Такође се указује на могућности даљих истраживања.

Okresní město (1936), *Hrdinové táhnou do boje* (1936), *Podzemní město* (1937), *Vyprodáno* (1939); z pátého dílu, dokončeného r. 1939, je dochován pouze fragment. V následujícím textu se k jednotlivým dílům pro zjednodušení odkazuje zkratkami ОМ, Н, РМ, V a F; číslo uváděné za zkratkou vždy znamená příslušnou kapitolu.

Při analýze tematické výstavby textu si budeme nejprve všimnout jednotlivých motivů, jež se v pentalogii objevují. Vycházíme z definice motivu jako *“nejjednodušší části slovesného uměleckého díla, která má ještě své téma, ale je již nerozložitelná obsahově”* (Vlašín, red.

1984: 236); pokusíme se nyní na několika příkladech ukázat, jak Poláček v románovém cyklu s motivy pracuje. Půjde především o motivy, které se v textu objevují opakovaně, a to v různých obměnách. Tohoto problému se už dotkla starší sekundární literatura. Pokud jde o princip opakování v Poláčkových, například P. Trost (1937) si všímá opakování především na rovině jazykové – zvláště pokud jde o způsoby charakterizování jednotlivých postav. Přímo opakování motivů v díle K. Poláčka je věnována časopisecká studie H. Korecké (Korecká 1970), zaměřuje se však na opakování motivů v různých Poláčkových dílech, nikoli v rámci jednoho textu. Kromě toho – členění opakujících se motivů do tří skupin, které navrhuje H. Korecká (motivы, jejichž opakování je 1) pouze deskriptivní, 2) funkční a 3) jež opakováním získávají dominantní postavení v textu; Korecká 1970: 290–291), je do jisté míry subjektivní. Z textu studie například není zřejmé, jak se konkrétně projevuje rozdíl mezi deskriptivním a funkčním využitím opakovaných prvků; z výše uvedených důvodů proto tuto studii pro účely našeho zkoumání ponecháváme stranou. O stereotypch v *Okresním městě*, včetně zmínek o opakovaných motivech, píše například F. Všetická (1995), opakování motivů v pentalogii v souvislosti s jeho kompozicí připomínají rovněž K. Hausenblas (1998) a E. Gilk (1998), ke kompozici Poláčkovy cyklu obecně viz také Krístek (2001).

Při klasifikaci motivů, kterých si budeme všimnout, používáme velice přehledného členění, které navrhl pro epické texty navrhl Felix Vodička, přední představitel české literární vědy, ve své práci *Počátky krásné prózy novočeské* (Vodička 1948). *Vyčlenil tři základní složky epického tématu: 1) plán děje, 2) plán postav a 3) plán vnějšího světa*; tyto plány jsou nejvyšší jednotkou hierarchie, která začíná jednotlivými motivy, jež

se mohou dále spojovat v motivické řady a pak v kontexty – a právě z kontextů se poté vytvářejí tři výše zmíněné plány tematické výstavby. F. Vodička rovněž upozorňuje, že *jednotlivé motivy mohou být s různým významem začleněny do různých kontextů*. Připomíná také, že *základní plány se často vzájemně prolínají a využívají i motivů, které svou povahou primárně patří do odlišného plánu* (Vodička 1948: 113–116; jak F. Vodička uvádí, tato klasifikace souvisí také s využíváním slohových postupů, tedy “základní linie v rovině tematické a jazykové” – Krčmová in: Čechová et al. 2003: 75–76).

Nyní vybereme zástupce skupin motivů vyčleněných F. Vodičkou a budeme sledovat vývoj jejich ztvárnění v pentalogii; základním kritériem pro výběr motivů zastupujících tři výše uvedené skupiny byl počet jejich výskytů v textu. Na vybraných motivech lze zároveň ukázat i výše zmíněné prolínání jednotlivých plánů v rámci celkového epického tématu – postavy ztvárněné v románu vystupují ve světě, jenž byl Karlem Poláčkem v textu vytvořen, a účastní se dějů, které v něm probíhají.

Jako zástupce skupiny *motivů vztahujících se k plánu děje* jsme zvolili jeden z motivů, které – kromě fragmentu 5. dílu – procházejí celým cyklem, totiž návštěvy pánské společnosti z lékárny U Milosrdného bratra v Hostinci Na Rybárně, místním nevěstinci. Společnost, která se schází v lékárně, původně tvoří lékárník sám, agent – tedy obchodní zástupce – Raboch, zasilatel Wachtl, penzionovaný poštovní správce Pecían a kastelán Vepřek; společně navštěvují nevěstinec vedený panem Facalítem. U tohoto motivu lze najít jak prvky důsledně opakované, tak prvky, které se obměňují, a přispívají tak k vykreslení proměn základní situace. Schůzky v lékárně U Milosrdného bratra, které návštěvám předcházejí, jsou v textu zachyceny celkem sedmkrát (OM 14, OM 26,

OM 41, OM 51, H 17, H 44, V 16 – osazenstvo schůzek se v průběhu děje postupně redukuje), vlastní návštěvy nevěstince čtyřikrát (OM 15, OM 27, H 18, v 16–v 17). Společným rysem těchto scén je, že společnost z lékárny nikdy není v nevěstinci sama – ve třech případech jsou vyrušeni příchodem jiných hostů, jednou najdou hostinec obsazený už v okamžiku svého příchodu. Právě způsob tohoto vyrušení je variabilním prvkem celé scény a přispívá k vykreslení změněné situace. V OM jsou původci vyrušení civilní hosté (OM 15, OM 26 – viz také níže), později se však objevují prvky související s válkou. V kapitole H 18 je v době příchodu společnosti z lékárny nevěstinec obsazen raněnými vojáky a ve v 17 jsou sice původci vyrušení opět civilní osoby, ale jedná se o situaci, která by před válkou nebyla dost dobře možná: jsou to dva nezletilí výrostci, kteří navíc hodlají platit v naturáliích, čímž získají sympatie paní Facalítové a svolení v nevěstinci zůstat; tím, kdo je paní Facalítovou vyhozen, je naopak pravidelná společnost z lékárny U Milosrdného bratra.

Pokud jde o *kategorii plánu postav*, vybíráme velmi výrazný příklad – vzájemný vztah agenta Rabocha a jeho písaře Růžičky; tento motiv se v dochovaném textu pentalogie (tedy včetně zlomku fragmentu) vyskytuje celkem třináctkrát. Vztahy mezi Rabochem a Růžičkou jsou názorně zachyceny už v první scéně, kde se oba současně objevují. Konkrétně se jedná o situaci, kdy do nevěstince, v němž se právě baví společnost z lékárny U Milosrdného bratra – včetně agenta Rabocha – přichází písař Růžička a učitel Král (OM 15). Mezi Rabochem a Růžičkou se odehraje tato scéna:

Pan Raboch si dodal ducha a obrátil se s pánovitým výrazem na svého písaře: “Růžička!”

Mladý muž vyskočil a srazil podpatky.

“Prosím, pane šéf?”

“V obchodě všechno v pořádku?”

“K službám, pane šéf!”

“Dopisy odeslány?”

“Tak jest, pane šéf!”

“Nikdo nevolal?”

“Nikdo, pane šéf.”

“Dob-rá... Můžete se bavit. Nic nenamítám. Ale v pořádku přijít domů. Rozuměl jste?”

“Rozuměl, pane šéf!”

(Poláček 1994a: 58).

Podobně názorné deklarování sociálních rolí je zachyceno i v dalších scénách mezi Rabochem a Růžičkou. Znázornění je tím nápadnější, že se obvykle nejedná o situace související přímo se zaměstnáním, kde je Růžička Rabochovi svou funkcí podřízen. Jak lze názorně vidět na výše uvedené ukázce, *asymetrie ve vztazích mezi účastníky komunikace se přenáší i do komunikačních situací nijak přímo se zaměstnáním nesoouvisejících* – tím se stává mnohem nápadnější a její vypoovídací hodnota, například pokud jde o charakteristiku obou účastníků komunikace, výrazně vzrůstá (k symetričnosti/asymetričnosti komunikace a k dalším obecným rysům komunikačního procesu podrobněji viz Kořenský, Hoffmannová, Müllerová a Jaklová 1999).

Návštěva nevěstince je však pouze jednou ze situací, v nichž se takovýto postup uplatňuje. Scény tohoto druhu lze, s drobnými obměnami, najít i na dalších místech textu, konkrétně v situaci, kdy Růžička přichází za jedním svým známým, u jehož rodičů je právě v té době Raboch na návštěvě (OM 18), při silvestrovských oslavách (OM 40) a na politické schůzi (OM 57). Kromě toho v textu existují také pasáže, kdy takového výslovné

deklarování sociálních rolí je vypuštěno, například při jedné z dalších návštěv nevěstince (H 27; Raboch se v duchu rozhodne, že Růžičku propustí, nahlas jej pouze pokárá, což může souviset i s Růžičkovým nástupem do armády – viz níže) nebo při filmovém představení pořádaném v okresním městě (OM 44; oba jsou přítomni, ale žádný kontakt mezi nimi není zachycen).

222

První známky posunu v sociálních rolích se objevují s nástupem Růžičky do armády, Raboch zatím zůstává v civilu (H 5). K sociální asymetrii dané vztahem zaměstnavatel/zaměstnanec tak přistupuje další sociální asymetrie, totiž asymetrie voják/civilista.

Ze tmy se vynořil účetní Rabochův, účetní Růžička v polní uniformě. Na límci měl odznaky kadeta-důstojnického zástupce. Koketně srazil podpatky a pozdravil. Agent na něho zakřikl: "Růžička! V kanceláři všechno v pořádku?"

"V pořádku, pane šéfe," odpověděl účetní.

"Dobrá. Děkuji vám. Nemusíte se zdržovat. Prosím, procházejte se, pane kadete."

Růžička zasalutoval a vzdálil se, přidržuje si šavli

(Poláček 1994b: 24).

Tato asymetrie se nejprve projevuje pouze nenápadně, větší mírou respektu Rabocha k Růžičkovi – viz například oslovení *pane kadete* ve výše uvedené ukázce (které lze pochopitelně interpretovat i jinak, například jako vyjádření určitého shovívavého nadhledu). V této fázi však Růžička v kontaktu s Rabochem ještě respektuje původní sociální role:

Agent se pochlubil růžovým lístkem polní pošty, který mu poslal účetní

Růžička. Na lístku bylo napsáno: Počasí jest pěkné, mnoho pozdravů z veselé vojny, uctivé rukypolíbení milostivé paní choti.

"Hodný chlapec, ten Růžička," pochvaluje si agent, "nezapomíná na svého bývalého šéfa"

(Poláček 1994b: 69).

S dalším vývojem děje však právě asymetrie voják/civilista získává na důležitosti a v konečném důsledku vede až k výměně sociálních rolí, kdy se Raboch stává vojenským sluhou nadporučíka Růžičky. Tento posun se v textu nejprve objevuje ve formě Rabochova dopisu manželce, kde sděluje, že se stal vojenským sluhou u nadporučíka Růžičky, a pochvaluje si tuto situaci (H 49), a později přímo, kdy se na slavnosti pořádané v okresním městě Červeným křížem (H 52) opakuje podobná komunikační situace jako dříve, ale poprvé s vyměněnými rolemi:

Nadporučík se vrtěl na svém sedadle a obracel se dozadu. Na místech k stání, mezi chasníky a děvečkami, objevil svého sluhu Rabocha, který přibyl do okresního města, prováděje svého pána.

"Raboch!" křikl nadporučík přes celý sál.

Důstojnický sluha srazil podpatky a vypjal prsa.

"Rozkaz, pane nadporučíku?" odpověděl vojenským hlasem.

"Všecko v pořádku, Raboch?"

"V pořádku, poslušně hlásím, pane nadporučíku!"

"É... tento... Po představení se u mne hlase. Budu vás potřebovat."

"Podle rozkazu, pane nadporučíku!"

(Poláček 1994b: 236).

Rabochovo ztotožnění s novou rolí se je zachycena i v situacích, v nichž se Růžička přímo nevyskytuje (PM 20).

Maštalír v chůzi div nevrátil do důstojnického sluhy Rabocha, který někam pádil, drže v ruce misku, z níž se kouřilo.

“Co to neseš?” oslovil ho malinký pěšák.

“Jdi mi od toho,” odsekl sluha. “To není nic pro tebe.”

Byl však povahy vychloubavé, a proto nemohl smlčeti, že nese svému pánovi roštěnku. Řekl to takovým tónem, jako by to byla jeho zásluha, že dnes důstojník bude jíst roštěnku

(Poláček 1994c: 105).

Projevy asymetrie ve vzájemném vztahu a míra, v jaké Růžička projevuje Rabochovi svou nadřazenost (a také míra, v níž je Raboch ochoten ji akceptovat), se velmi názorně projevují ve scéně, kdy vojáci pracují v lese a důstojníci na ně dozírají (PM 9); pro její důležitost při charakterizaci obou postav ji citujeme podrobněji:

Poručík Žalman, velitel dvacáté setniny, vychloubal se svým sluhou. Jeho pucák prý dovede napodobit všechny zvířecí hlasy. Kvoká jako slepice, bučí jako vůl a řičí jako kůň. Úplně k nerozeznání, čestné slovo, pánové.

Nadporučík Růžička se nechtěl dát zahanbit. Jeho sluha Raboch je originál mezi sluhy; nikde takového nenajdeš. I křikl: “Raboch!”

“Raboch!” ozvalo se mezi vojáky. “Raboch! Máš jít k panu oberleutnantovi!”

Z tlumu pracujících mužů se vynořil voják a pádil k důstojníkům. Postavil se před svého pána, srazil

podpatky a zapištěl: “Rozkaz, pane nadporučíku?”

“Raboch,” velel nadporučík Růžička, “zazpívej pánům!”

Sluha zasalutoval a spustil:

*A pan Páris podle nosu,
nosu, nosu, nosu,
že podoben je kosu,
že podoben je kosu...*

Důstojníci se rozchechtali. “Ještě!” zařičel nadporučík Růžička mezi přerývaným smíchem. A Raboch znovu zasalutoval, vypjal se a pokračoval:

*Podnosem má kyňáry,
ňáry, ňáry, ňáry,
a v hlavě láry-fáry,
a v hlavě láry-fáry...*

“Už dost...!” sípěl usazený nadporučík Růžička, “přestaň, ty kujone...” Hodil mu cigaretu a zakřičel: “Tumáš a utíkej, kuliferdo...”

Sluha zachytil cigaretu v letu a odběhl. Byl velmi pyšný, že pobavil pány, i vmísil se mezi mužstvo, s utajeným smíchem v zarudlém obličejí; oči mu hrály jako myšky, i pobíhal sem tam, nastavuje uši, vždy žíznlivý po novinkách

(Poláček 1994c: 46–47).

Fragment pátého dílu pentalogie ukazuje, že Poláček provedl ještě jednu výměnu sociálních rolí mezi Rabochem a Růžičkou. Po válce Růžička opět nastupuje u Rabocha, znovu se tedy formálně stává jeho podřízeným, tentokrát však Růžička novou (nebo spíše staronovou) komunikační asymetrii neakceptuje a chová se k Rabochovi, jako by i nadále Raboch byl jeho podřízeným.

Z materialistova krámu se náhle vyřítíl agent Raboch. Spatřil svého účetního Růžičku, který se umlouval s holičským pomocníkem. Bývalý nadporučík, zlenivělý vojnou, se po převratu nějaký čas bezcílně klackoval; nechtělo se mu pracovat. Pak si zase vzpomněl na okresní město a nyní lelkoval v Rabochově podniku.

Agent se rozkročil, nafoukl se a křikl: "Růžička!"

"Co je?" nedbale odpověděl účetní.

"Co tu stojíte a povídáte? Proč nejste v kanceláři?"

Chtěl dodat: – Zač vás platím? ale účetní ho zdrtil chladným důstojnickým pohledem.

Důstojnickému pohledu nemohl se postavit bývalý vojenský sluha. Byl by to nerovný zápas. Agent se schoulil a zabreptal: "Já jenom, že moje choť je tam sama."

"Však ji nikdo nesežere," zpuštěně odpověděl účetní

(Poláček 1994d: 225).

Vztah Raboch/Růžička je tedy Poláčkem v průběhu celého cyklu představen velmi podrobně, a to zejména z hlediska nadřazenosti a podřazenosti, kdy se po dvou výměnách rolí situace formálně vrací do počátečního stavu, ale zároveň je výrazně posunuta; což by odpovídalo Poláčkovu plánu ukázat "jiné okresní město po válce" (Rádl 1936–1937: 169).

Z kategorie plánu vnějšího světa vybíráme dva různé motivy: první z nich se týká prostředí okresního města v širším slova smyslu (dá se tedy říci makrosvěta), druhý pak mikrosvěta rodiny obchodníka Štědrého, jejíž členové patří k hlavním postavám románového cyklu. Jedná se o motiv promenád a o motiv rodinného jídelního stolu. První vybraný motiv souvisí především se společenskými konvencemi (chození na prome-

nádu jako společenská zvyklost, která teprve druhotně ovlivňuje vznik promenády jako místa určeného k realizaci této zvyklosti); ve druhém případě jde především o motiv objektu, který je zapojen do různých situací odehrávajících se v popisovaném mikrosvětě, tedy v rodině Štědrých.

Z pasáží, v nichž je zmínka o promenádách, vybíráme ty, které podrobněji popisují, jak se do situace na promenádách okresního města promítá společenská situace v širším slova smyslu. Nejprve *obecné vymezení výchozího stavu, v dobách před válkou* (OM 4):

Na náměstí se rozsvítily dvě obloukové lampy. Promenády šuměly. Na severní straně se procházeli úředníci okresního hejtmanství, soudce a advokáti; mezi nimi bylo viděti uniformu poštovního úředníka v bílých kalhotách. Na protější straně byla hlučná promenáda řemeslníků, obchodních příručí a studentů. Středem náměstí se po dlážděné úhlopříčně houpali izraelské obchodníci na plochých nohou; kdykoli jim přišla řeč na obchodní svízele a rodinné věci, upadali do německého hovorů

(Poláček 1994a: 17).

Zdánlivá neměnnost tohoto stavu je později ještě explicitně konstatována (OM 18):

Promenády šuměly. Na severní straně se procházeli ti, jimž náleží vládnout městu. Na protější straně se veselili tovaryši, studenti a řemeslnické dcerky. A středem náměstí, po dlážděné úhlopříčně, se houpali izraelské. Pod tvrdými klobouky nesli obchodní starosti. Život

v okresním městě byl pravidelný jako střídání ročního počasí. Nikdy se nemůže smísit severní promenáda s hlučnou promenádou řemeslníků a studentů, jako se nespojí zima s létem. A dlážděná úhlopříčna bude od obou odlišena na věčné časy

(Poláček 1994a: 66).

Ani občasné návštěvy vážených hostů, například armádního generála (OM 33) nebo poslance Fábery (OM 48), zvyky na promenádách nijak nenaruší – hosté se zařadí na severní promenádu a vše pokračuje beze změny; situace zůstává stejná i na začátku války (H 5). *Postupně se však situace mění a koncem války je už podstatně odlišná*; popis nové situace obsahuje i explicitní srovnání s předchozím stavem (V 12):

Na náměstí okresního města šuměla večerní promenáda. Ozýval se bezstarostný hovor, mladý smích a klapaly ženské střevíčky. Avšak tato promenáda nabízela jiný obraz než před rokem čtrnáctým, kdy se končil věk nevinnosti. Tehdy na severní straně promenovali úředníci, důstojníci, zámožné slečny s bohatou výbavou a páni s akademickým titulem. Naproti nim se procházeli řemeslníci, obchodní příručí a studenti. A uprostřed po dlážděné úhlopříčně se houpali izraelité, kteří pod tvrdými klobouky nesli obchodní starosti. [...]

Promenády se smísily. A v jednom proudu se pohybovali úředníci mezi řemeslníky, studenty a dělníky s obličejem hladovým a šaty vyrudlými. Nedostatek a společná svízele zhnětla všechny obyvatele v jeden reptající a zlořečící zástup

(Poláček 1994d: 57–58).

Pokud jde o motiv z oblasti mikrosvěta, tj. o *motiv jídelního stolu* v rodině Štědrých, je tento motiv v textu *zvýrazněn pokaždé, když nastane nepoměr mezi počtem míst u stolu a počtem stolujících*. Takového situace jsou v textu zachyceny celkem čtyřikrát, liší se však okolnostmi, za nichž tento nepoměr vznikl. Motivů jídelního stolu, včetně skutečnosti, že další místo u psacího stolu je bráno jako méně prestižní, si ve své recenzi Poláčková textu všímá – i když s drobnými věcnými nepřesnostmi – také významná česká spisovatelka první poloviny 20. stol., Marie Pujmanová:

“Kterak přísloví: komu pánbůh, tomu všichni svatí, vniká i do copářských domovů a určuje i rodičovské city, to je také jeden z dábelky pronikavých objevů Poláčkových. Manželé Štědrých, hokynáři, mají jen čtyři místa u malého stolu a tři syny. Těm, kterým se právě dobře daří, matka podstrojuje, a otec je uctívá; a ten syn, který přišel o peníze nebo o místo, sedá zvláště u kočičího stolečku, a za trest, že je hladový, nedostane dost najíst. Poláček je mistr lidské neužilosti”

(Pujmanová 1938: 130).

Poprvé je nepoměr mezi počtem míst u stolu a počtem stolujících zachycen v OM 3 (5:4). Jeden ze synů obchodníka Štědrého, Kamil, přijíždí domů; kromě něj se společného oběda účastní obchodník Štědrý, jeho manželka a synové Jaroslav a Viktor. Nedostatek místa je vyřešen tím, že Viktorovi prostrojí u psacího stolu. Situace se změní poté, co se ukáže, že důvodem Kamilova pobytu doma je ztráta místa (OM 7); pak je k psacímu stolu usazen Kamil. Podruhé se nedostatek místa u stolu objevuje v OM 31 (opět 5:4) – nikdo nový sice nepřijíždí, ale

Kamil dostává zprávu, že získal nové místo, a znovu si tak získává respekt rodičů. Tentokrát se situace řeší tím, že paní Štědrá se sice usadí mezi stolovníky, ale prakticky pojídá svůj oběd při cestě mezi kuchyní a jídelnou. Potřetí nastává podobná situace v OM 43 (6:4), kdy na návštěvu přijíždí Kamil se svou snoubenkou Klárou. Aby bylo dost místa, nabídne Jaroslav, že si sedne k psacímu stolu spolu s Viktorem. Tímto rozhodnutím je zároveň výrazně ovlivněn vztah paní Štědré nejen ke Kamilovi, ale hlavně k nastávající snaše – paní Štědrá totiž toto řešení chápe jako křivdu vůči Jaroslavovi:

“Já si sednu k Viktorovi,” nabídl se Jaroslav.

Matka se pobouřila. Proč by měl Jaroušek obědovat u psacího stolu? Což se něčím provinil? Nedovolí, aby studujícího tak pokořovali. Jeho místo je u společné tabule. Sama si sedne třeba na práh, ale nedopustí, aby Jarouška odstrčili...

Student přesvědčoval matku, že nevidí v tom žádné pohanění. Paní Štědrá konečně ustoupila. Na jejím obličejí bylo však viděti, že trpí pohanu za svého syna. Odešla do kuchyně a tam lomožila rendlíky. Zanevřela na snachu a na Kamila; nikdy jim toho nezapomene.

– Přivede si do stavení cizí ženskou, vrčela, a Jaroušek aby se před nimi krčil...

(Poláček 1994a: 185–186).

Paní Štědrá cítila, že v ní kvasí hněv proti mladé paní. Nemůže jí zapomenout, že kvůli ní si musel student sednout k psacímu stolu. Přijede si bůhví odkud, nikdo ji neznal, nikdo se o ni neprosil, a Jaroušek se musí klidit od

společné tabule. Kdo nechce sedět s Jarouškem, nemusí sedět s ní...

(Poláček 1994a: 189).

Zvrat je zachycen v H 34, o Vánocích 1914 – opět nastává nepoměr mezi počtem míst u stolu a počtem stolujících, tentokrát je však poprvé místa nadbytek, což souvisí s válkou a s odvodou.

Obchodník Štědrý zasedl k talíři rybí polévky. Nasupil vážně obočí a foukal do lžice; tu však pohlédl směrem k psacímu stolu a zasmušil se; ruka, která třímala lžici se zatřásla. U psacího stolu sedával Viktor, který nízko nad talíř nakláněl kulatou, krátce ostráhanou hlavu, který držel vidličku v pravé ruce a funěl, když omáčku vytíral střídkou chleba.

Předtím tam sedával elegantní příručí Kamil, když se na něho prozradilo, že ztratil místo. Nyní zbyl otcí jediný syn Jaroslav, který ustavičně mlčí, klopi zrak a obírá se svými myšlenkami.

Obchodník si povzdychl

(Poláček 1994b: 139).

Posuny ve zpracování vybraných motivů ukazují, že ve všech třech hlavních kategoriích, jejichž zástupce jsme sledovali, lze najít shodnou základní tendenci: ve všech kategoriích fungují jako variabilní složky právě ty prvky, které přímo nebo nepřímo souvisejí s základní proměnou výchozí situace – s přelomem mezi mírem a válkou. Jedná se o změny ve společenském postavení jednotlivých osob – tyto změny se v obecné rovině projevují změnami souvisejícími se symetričností/asymetričností komunikačních situací, do nichž postavy vstupují, a dále se jedná také o změny související s prvky, které tvoří prostředí v cyklu ztvár-

něné. *Posuny v dílčích složkách opakovaných motivů více nebo méně explicitně přispívají k rozvoji fabule, k doplňování charakteristiky jednotlivých postav i k zachycení proměn světa ztvárněného v textu. Můžeme se také setkat například s obměnami motivů, které na první pohled vytvářejí kontrast, ale při podrobnějším zkoumání lze u nich nalézt jistý jednotící princip.* Pro ilustraci uvedeme příklad obměny jednoho dílčího motivu: v OM 23 Jaroslavovi Štědrému jeho otec vytýká chození do hospody; v H 40 je k tomu naopak vybízí, tento posun však souvisí s posunem celkové situace ztvárněné v textu. *U tohoto zdánlivého kontrastu lze vysledovat jistý jednotící princip – rodičovské instrukce jsou v obou případech motivovány starostí o Jaroslava: v době míru je návštěva hostince brána negativně, jako znak nespořádaného života, v době války naopak spíše pozitivně – jako jeden ze způ-*

sobů, jak si způsobit zdravotní komplikace a nebýt odveden. *Takovéto opakování motivů, spolu s obměnami jejich dílčích složek, tedy napomáhá vnímání textu jako pečlivě komponovaného cyklu.*

Existují jistě i další způsoby, jimiž by v návaznosti na starší i novější zdroje bylo možné s motivy v textu v rámci stylistického rozboru pracovat – bylo by například možné pokusit se klasifikovat je například podle způsobu jejich ztvárnění a zařazení do kontextu (průmět celkový, detailní, zpětný aj.), jak navrhuje J. Heidenreich v článku *O průmětu motivů* (Heidenreich 1943), mohli bychom rovněž využít členění, s nímž pracuje F. Všetická v knize *Tektonika textu* (Všetická 2001), a všimnout si například motivů signálních, paradoxních, falešných, imperfektivních a podobně. Ověření nosnosti těchto, eventuálně dalších postupů je tedy jedním z možných úkolů pro další zkoumání.

summary

Σ Thematic built-up of fiction as a part of stylistic analysis

Composition of a text from the sphere of fiction was analyzed in this contribution, with the focus on changes within motifs used in the text. As a source material, a pentalogy by Karel Poláček (1892–1945), one of the foremost Czech writers of the 1930s, was used; the pentalogy itself originated in the 1930s and gives a depiction of life in a small Czech town before, during and after the World War I. As a source of analysis, items from three main groups of motifs were selected and their changes were observed throughout the text of the pentalogy. In accordance with a classification introduced by a Czech scholar Felix Vodička, the three main groups represent motifs from the spheres of 1) plot, 2) characters and 3) the world depicted in the novels. The analysis shows that variation in the pentalogy is always functional and motivated, which gives a proof of author's capabilities to create an elaborate structure, offering thus a wide range of possibilities for further investigation.

Literatura**228**

- Čechová et al. 2003: **Čechová, M. et al.** Současná česká stylistika. – Praha: I s v.
- Gilk 1998: **Gilk, E.** K poetice Poláčkovy tetralogie. – In: Kolár, J. (ed.). Lidové noviny a Karel Poláček. – Boskovice: Albert. – s. 48–54.
- Hausenblas 1998: **Hausenblas, K.** K výstavbě Poláčkovy pentalogie. – In: Kolár, J. (ed.). Lidové noviny a Karel Poláček. – Boskovice: Albert. – s. 24–40.
- Heidenreich 1943: **Heidenreich, J.** O průmětu motivů. – In: Slovo a slovesnost, roč. – s.
- Korecká 1970: **Korecká, H.** Geneze a proměny opakovaných motivů v díle K. Poláčka. – In: Český jazyk a literatura, roč. 18, č. 3–4. – s. 278–293.
- Kořenský et al. 1999³: **Kořenský, J. et al.** Komplexní analýza komunikačního procesu a textu. – České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Krčmová 2003: **Krčmová, M.** Stylistické aspekty výstavby textu. – In: Čechová et al. 2003.
- Křístek 2001: **Křístek, M.** Kompozice Poláčkova románového cyklu o okresním městě. – In: Janáček, P. (ed.). Pátečníci a Karel Poláček. – Boskovice: František Šalé – Albert. – s. 207–217.
- Poláček 1994a: **Poláček, K.** Okresní město. – Praha: Nakladatelství Franze Kafky.
- Poláček 1994b: **Poláček, K.** Hrdinové táhnou do boje. – Praha: Nakladatelství Franze Kafky.
- Poláček 1994c: **Poláček, K.** Podzemní město. – Praha: Nakladatelství Franze Kafky.
- Poláček 1994d: **Poláček, K.** Vyprodáno + fragment 5. dílu pentalogie. – Praha: Nakladatelství Franze Kafky.
- Pujmanová 1938: **Pujmanová, M.** Karel Poláček. – In: Tvorba, roč. 13, č. 11. – s. 129–130.
- Rádl 1936–1937: **Rádl, E.** S autorem nad románovým cyklem. In: Almanach Kmene 1936–1937. – s. 169–174.
- Trost 1937: **Trost, P.** Poláčkův román maloměstský. – In: Trost, P. 1995. Studie o jazycích a literatuře. – Praha: Torst. – s. 14–20.
- Vlašín (red.) 1984²: **Vlašín, Š. (red.)** Slovník literární teorie. – Praha: Československý spisovatel.
- Vodička 1948: **Vodička, F.** Počátky krásné prózy novočeské. – Praha: Melantrich.
- Všetička 1995: **Všetička, F.** Stavba Poláčkova Okresního města. – In: Kolár, J. (ed.). O Karlu Poláčkově a o jiných. – Boskovice: Albert. – s. 72–79.
- Všetička 2001: **Všetička, F.** Tektonika textu.